

Єкатерина Рязьських (Воронеж, Росія)

ПРОБЛЕМА РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ РЕПАТРІАНТІВ
У ВОРОНЕЗЬКИХ ПРОЕКТАХ УСНОЇ ІСТОРІЇ*

Досвід осіб, котрі відбули полон і примусову працю на чужині, а також повернення на Батьківщину, доволі важливий для усвідомлювання історії повоєнного світу. Його слід враховувати у процесі заснування центрів і програм реабілітації, коригування відповідної правової бази. Для цього процесу певне значення, безперечно, мають і матеріали інтерв'ю, проведених в рамках воронезьких проектів усної історії — «Жінки Равенсбрюку» й «Біографічна документація рабської та примусової праці в нацистській Німеччині».

Проблема репатріації інтернованих громадян — одна з найскладніших в історії другої половини ХХ ст. Процес репатріації регулювався міжнародно-правовими документами, такими як Женевські конвенції 1929 й 1949 рр., а реабілітацію колишніх «східних робітників» і радянських військовополонених було здійснено відповідно до законів держави, яка їх приймала. У СРСР ресоціалізацію¹ репатріантів було пушено на самоплив. Ті, хто повертався, самотужки розв'язували посталі перед ними завдання, зокрема поновлення попередніх соціальних зв'язків і налагоджування нових, пошук партнера для створення родини, пошук роботи й пов'язану з цим потребу в освіті. Важливим завданням стало відновлення здоров'я як фізичного, так і психічного.

У 1941–1945 рр. за межами СРСР не з власної волі опинилася величезна кількість радянських громадян. Лише тих, хто повернувся, за офіційними джерелами, було понад 4 млн². Наприкінці 1944 р. перед урядом постала проблема їхньої репатріації. Для виконання цього завдання було створено спеціальне відомство — Управління Вповноваженої Ради Народних Комісарів СРСР (РНК СРСР) у справах репатріації, яке очолив П. І. Голиков³. Намагаючись не допустити масової еміграції колишніх «східних робітників», він дав інтерв'ю газеті «Правда», де офіційно заявив: «Люди, ворожо налаштовані до Радянської держави, намагаються брехнею, провокацією й под. отруїти свідомість наших громадян і примусити їх повірити жадливій брехні, начебто Радянська Вітчизна забула про них, зреклася їх і не вважає їх надалі радянськими громадянами. Ці люди заплутують наших земляків тим, що в разі повернення на Батьківщину вони зазнають репресій. Зайве

* Переклад з російської М. Г. Зубкова.

заперечувати таку нісенітницю <...>⁴ Матеріали інтерв'ю, що були проведені в рамках згаданих раніше Воронежських проектів усної історії, свідчать про те, що схожі поголоски існували, але не завжди мали успіх. Усі респонденти прагнули повернутися на Батьківщину:

«Я говорю: «Клава, нікуди я не поеду. Отец погиб на фронте, у мамы двое детей. ... Только домой поеду»⁵.

Шлях на батьківщину розтягнувся в багатьох випадках на тривалий термін і супроводжувався трагічними подіями. О. І. Кудінова з гіркотою згадує факт розстрілу своїми військовополонених, котрі поверталися на Батьківщину:

«Нас в тупик загнали. Мужчин — целая гора. Когда их забирали, сказали, что будут проверять документы. А старушки нас молочком угощали, и говорят: «Уходите, [а иначе — *Ред.*] и вас постреляют. Мужики ваши не вернутся. Их ночью закапывают экскаватором. Стреляют всех пленных»... Это уже наши, на нашей территории. А к нам подъехали, три вагона нас было, женщин, эти три вагона прицепили и увели, а солдат всех расстреляли»⁶.

Усі репатріанти мусили після звільнення чи передання їх союзниками до рук радянських військових пройти перевірки. Неповнолітніх зазвичай відпускали додому, деякі дорослі мали змогу піти служити до Радянської армії або лишитися при військових частинах, у складі обслуги; багато хто, пройшовши так звану фільтрацію, потрапляли цього разу вже до радянських таборів. Таким чином, поголоски, перевірки і сам зворотний шлях на батьківщину формували уявлення тих, хто вертався, про ймовірну зустріч удома, усвідомлення, що на допомогу держави розраховувати не випадає. До того ж додавався страх за близьких, про долю яких нічого не було відомо. О. І. Кудінова згадує:

«Боялись. Нас предупредили, как нас встретят. Знали, думали: «Мы не сами собой поехали». Надеялись, хотели узнать, где родители. Меня мать родила — 47 лет ей было, в 18 меня туда проводила, да три года там»⁷.

Процес ресоціалізації репатріантів у Радянському Союзі був тривалим. Це пояснювалося насамперед тим, що держава не надавала їм підтримки на інституційному рівні, хоча керівництво країни й ухвалило низку важливих постанов. Так, на початку 1945 р. розпорядженням РНК СРСР тим репатріантам, хто дуже бідував, було призначено допомогу, під кінець того ж року їм було надано виборчі права. Наступного року колишнім військовополоненим нараховували пенсії, а багатодітним і самотнім матерям-репатріанткам призначили грошові виплати⁸. Однак для розв'язання всіх проблем репатріантів цього було замало.

Відповідно до радянського трудового законодавства колишні військовополонені й «східні робітники» могли претендувати на надання їм упродовж місяця роботи за фахом⁹. Однак їхні сподівання зазвичай не виправдовувалися. Роботу шукали через знайомих, приховуючи своє табірне минуле, згоджуючись практично на все, що пропонувалося, оскільки життєва ситуація не дозволяла гаяти час — репатріанти,

як правило, були годувальниками всієї родини. Вони «піднімали на крило» своїх менших братів і сестер, а іноді й небожів, доглядали за хворими батьками. У цьому разі найважче було жінкам; брак освіти обмежував спектр пошуку роботи, а «тавро» табору унеможливлювало знаходження праці, що відповідала б фізичним можливостям:

«Я стала искать работу... Я в одно место пришла, там сказали: «А документы у тебя есть?» Я показываю. «Нет у нас мест». Я пришла в другое место: «Нет у нас мест». ...Я прихожу туда. Это был управляющий трестом, четвертым трестом. Он посмотрел на меня... Показала ему эту бумажку. Он говорит: «Знаешь что, я тебя возьму на работу, только ты...» Написал мне, не стал говорить, написал мне такую записку: «Где бы ты ни была, чтобы везде молчала... Если когда будет приходиться какая комиссия, то ты всегда уходи». И вот, когда приходит комиссия, то я скорей ухожу и сижу в туалете. Сижу, пока всё проверят, а проверки были очень частые. Когда я устроилась на работу, ко мне все стали относиться... как к дикой»¹⁰.

У подібній ситуації чимало жінок працювали на будівництві, розчищенні руїн, на копальнях:

«Я работала, песок возила, стены разбивала, больше меня нигде не принимали... у меня была тяжелая работа — кувалдой бить»¹¹.

Респонденти, із якими працювала група воронезьких істориків, мали різний рівень освіти. Ті, хто утримував родину й кого не підтримали батьки, лишилися неосвіченими або скінчили лише початкову школу. Декілька осіб спромоглися здобути середньотехнічну чи навіть вищу освіту, стали добрими фахівцями у своїй галузі, серед них — головний інженер і професор. Отже, перебування в Німеччині не виявилось визначальною перепоною для кар'єри, хоча й ускладнювало фахову підготовку. Задовільна ресоціалізація залежала й від особистісних якостей людини. Дехто, не здобувши освіти у вищому або середньотехнічному навчальному закладі, спромігся здобути певний соціальний статус. Так, А. Т. Артюшенко, закінчивши лише школу, став депутатом сільської ради і директором будинку культури.

Зазвичай респондентам упродовж життя дошкуляли тяжкі хронічні захворювання, хоча не всі пов'язують поганий стан здоров'я з перебуванням у Німеччині. Чоловіки швидше змогли відновити фізичні сили, двоє з опитаних 2005 р. ще працювали. Перед жінками постала проблема порушення репродуктивної функції, що спричинило народження мертвих малюків, викиднів або безпліддя. Тяжка фізична праця жінок уже на батьківщині також негативно вплинула на здоров'я. В. В. Українській довелося працювати в копальні під час декретної відпустки:

«<...> Мне дали декретный отпуск. Я ...не в шахте работала, на поверхности работала. На поверхности... какое там — «саботаж»! Около десяти тысяч рабочих, и... «Украинская приехала с этим, с кренделем»... Это не... не дай бог! Не дай бог, что я тогда перенесла!»¹²

Ставлення в суспільстві до тих, хто повернувся з Німеччини, було різним. У селах репатріантів зустрічали прихильно, як правило, допомагали відновлювати втрачене господарство, надавали житло, коли в цьому була потреба. У місті було дещо інакше. Жінки згадували, що часом сусіди, сварячись, називали їх «німецькими підстилками», однак це все-таки були винятки. Сусіди й знайомі ставилися до колишніх в'язнів і «східних робітників» зазвичай із розумінням.

На час визволення нашим респондентам було близько двадцяти років, тобто вони народилися переважно в 1923–1927 рр. Майже всі вони згадували проблеми під час пошуку партнера для створення родини. Лише декотрі були одружені чи заміжні до війни, але ці шлюби рідко зберігалися. У деяких випадках було записано історії про романтичні взаємини між представниками різних національностей¹³ у роки війни або між радянськими військовиками й колишніми «східними робітниками» після їхнього звільнення:

«Влюбляється в мене один с Казахстана Забыла, как. Капитанчик. Рыжий-рыжий... Он говорит: «Люся, поедем, поедем. У нас там такие места красивые. Я послужу еще. В России все разбито... голод, холод, нищета... И не езжай в Россию. Давай пока здесь побудем. Давай поженимся». Я говорю: «Нет. Только домой, никуда»¹⁴.

У всіх респондентів ці взаємини не мали щасливого фіналу. В одному випадку чоловік створив міцну, щасливу родину, повернувшись на Батьківщину, але в інтерв'ю з гіркою згадував своє перше кохання в таборі (світлину цієї жінки-польки він зберігає й досі):

«Я иногда Тае говорю: “Тая, давай напишем в эту вот, как называется... «Жди меня»”. Она: “Как хочешь”. А я думаю, что мне голову себе морочить, мне уже 80, а ей 82. Жива ли она?»¹⁵

Стратегія вибору чоловіка або дружини була різноманітною, часто-густо молодят знайомили родичі та знайомі. Рішення про шлюб приймалося зопалу, після декількох зустрічей, коли молодята не встигали ще й доладу придивитися одне до одного. У більшості випадків родинне життя респондентів не було щасливим, хоча всі вони були у шлюбі, а часто й у другому теж. Однією із причин невдач шлюбних стосунків було прагнення приховати минуле від партнера. Ще під час перевірки репатріантам, які в'їжджали до СРСР, забороняли розповідати своїм близьким про те, що їх депортували до Німеччини. Деколи близькі дізнавалися про долю родичів лише тоді, коли мали місце випадки нерозуміння дітьми досвіду батьків. Часом позиція дітей мержувала з байдужістю:

«Я всё время рассказывала, я не скрывала... А что он понимает? Он и сейчас ничего не понимает. Разве они понимают, что мы пережили? И внуки, расскажи им, что они, слушать станут?»¹⁶

Упродовж тривалого часу колишні «східні робітники» та в'язні були в полі зору радянських органів внутрішніх справ. Прибувши на батьківщину, вони мали раз чи двічі на місяць з'являтися до відповідних установ. Л. Т. Гришаєва згадувала:

«Вызывают меня в МВД. Туда-сюда. И начали у меня спрашивать: “Как ты туда попала? Не может быть, чтоб ты туда так попала. Ты скажи честно. Ты туда поехала по любви?” А мне военный сказал: “Ты всю правду не говори, не будь такой правдивой”. А я взяла и сказала ему: “Если бы вы были моим отцом, вы бы меня с собой взяли, а не оставили со старой матерью и больной сестрой здесь”. Я говорю: “А по любви, какая может быть любовь в 15 лет! О какой любви вы говорите!” Ну, он посмотрел так на меня, вроде того: “Ты бы потише”, но отпустил меня»¹⁷.

Вочевидь, на місцях іноді аж надто рили землю в пошуках зрадників. У результаті 4 серпня 1945 р. Оргбюро ЦК ВКП(б) ухвалило спеціальну постанову «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами». Ішлося про повернення громадянських прав репатріантам, зверталася увага партійних працівників на необхідність належного ставлення до цієї категорії радянських громадян¹⁸. Проведені в рамках двох воронезьких проєктів інтерв'ю не дозволяють твердити про те, чи дієвою була ця постанова. Так чи інакше, інформація, пов'язана з відвідинами місцевих відділів внутрішніх справ, усіма респондентами оприлюднювалася неохоче. А. Т. Артюшенко згадував, як його намагалися зробити «стукачем», коли він вступив до партії.

«Когда выборы прошли, нашлись такие люди, что меня побили в моей комнате. Было задание, я считаю. Фонарь мне хороший набили, и я лежу несколько дней, а тут шпионы всё проходят: как, чего я говорю. Приезжает с области кэзгэбэшник — а я был секретарём партийной организации территориальной, больше ста коммунистов. ...А он, тот, кто это сделал, наш шофёр... Может быть он, а, может, не он. Вот, этот кэзгэбэшник: “Ты только скажи — он не только с партии полетит, мы его судить будем». Я говорю: “Да ну, что ты, домашнее дело”... он пригласил меня, и я сказал: “Вы хотите, чтоб я сексотом был? <...>” Он сказал: “Нет. Это называется у нас осведомитель”»¹⁹.

Одна з респонденток розповіла, що була інформатором:

«А потом вызывают меня туда и говорят... “Так, Вы будете на нас работать?”. Я спрашиваю: “Как?”. Ну, в общем: “Доносить”. Вот, я в техникуме учусь, значит, я должна доносить. Я говорю: “Я не могу, нет...” “Вы должны, вы на немцев работали, а на нас не хотите!” Вот, ну, в общем, как агент настоящий была. Мне дали человека. Сначала такая скотина была, невозможная — молодой, хромой, зараза, был. Вот придду: “Давай данные, какие там, давай!” Я говорю: “Нет у меня ничего”. Давай и всё. А потом как-то, ну, уже не могу, я говорю: “Всё, я не буду, и чтобы ты ко мне не ходил”. Не знаю, не знаю, отчаянная была такая... Я на явку ходила, в общем, “на явку” обязательно надо идти... он меня заставил... И вот, он говорит: “Напиши, про эту, вот”! Я говорю: “Я ж не знаю”... Ну, в общем, что говорить, одно я написала, потому что, я ж говорю, ненавидела всё это»²⁰.

Матеріали інтерв'ю, які було проведено в рамках двох воронезьких проєктів усної історії — «Жінки Равенсбрюку» й «Біографічна документація рабської й примусової

праці в нацистській Німеччині», свідчать про те, що всім респондентам випало само-тужки розв'язувати проблему власної ресоціалізації. Процес поновлення соціальних зв'язків і налагоджування нових, утворення родини, пошук роботи й здобуття освіти — усе це ускладнювалося репресивною політикою держави стосовно репатріантів і значним чином залежало від умов, у які потрапляли колишні військовополонені та «східні робітники» на батьківщині, а також від особистісних якостей людини.

¹ Ресоціалізація — «засвоювання нових цінностей, ролей, навичок замість колишніх, недостатньо засвоєних або застарілих» (Див.: *Смелзер Н.* Соціологія/Пер. с англ. — М., 1994. — С. 112).

² *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур: жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2002. — С. 529.

³ Голиков Филип Іванович — маршал Радянського Союзу, з липня 1940 р. — заступник начальника Генерального штабу, із квітня 1943 р. — начальник головного управління кадрів, з жовтня 1944 р. — уповноважений РНК у справах репатріації.

⁴ Цит. за: *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации советских граждан, 1944–1951 годы//История СССР. — 1990. — № 4. — С. 28.

⁵ Інтерв'ю з В. В. Українською 25 та 26 грудня 2005 р. Див.: *Архів усної історії Воронезького державного педагогічного університету (ВДПУ).* Ф. International Slave- and Forced Labourers Documentation Projekt — International Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 63.

⁶ Інтерв'ю з О. І. Кудіною 27 та 28 листопада 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 9.

⁷ Там само.

⁸ Детальніше див.: *Полян П. М.* Жертвы двух диктатур... — С. 550–551.

⁹ Там само.

¹⁰ Інтерв'ю з Л. Т. Гришаєвою 20 квітня 2006 р. Див.: *Архів усної історії ВДПУ.* — Ф. International Slave- and Forced Labourers Documentation Projekt — International Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 14–15.

¹¹ Інтерв'ю з О. І. Кудіною 27 та 28 листопада 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 43.

¹² Інтерв'ю з В. В. Українською 25 та 26 грудня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 88.

¹³ Показово, що німців серед них не було.

¹⁴ Інтерв'ю з В. В. Українською 25 та 26 грудня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 53.

¹⁵ Інтерв'ю з А. Т. Артюшенко 4 та 5 листопада 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

¹⁶ Інтерв'ю з М. Д. С. 2 та 3 жовтня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 75–76.

¹⁷ Інтерв'ю з Л. Т. Гришаєвою 20 квітня 2006 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 15–16.

¹⁸ Детальніше див.: *Земсков В. Н.* К вопросу о репатриации... — С. 39.

¹⁹ Інтерв'ю з А. Т. Артюшенко 4 та 5 листопада 2005 р. Див.: *Архів усної історії ВДПУ.* — Ф. International Slave- and Forced Labourers Documentation Projekt — International Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

²⁰ Інтерв'ю з М. Д. С. 2 та 3 жовтня 2005 р. Див.: Там само. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 33–34.